महाराष्ट्रातील महिला व बाल विकास योजनांचे महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनावरील परिणाम: एक संशोधन अभ्यास

प्रा.सीमा प्रल्हाद भलावी
मा. सु. पा. महाविद्यालय मानोरा

प्रस्तावना :

भारतीय समाजाच्या प्रगतीत महिला सशक्तीकरणाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. महिलांचा सर्वांगीण विकास केवळ त्यांच्यापुरता मर्यादित राहत नाही, तर तो संपूर्ण कुटुंबाच्या आणि समाजाच्या प्रगतीचा आधार ठरतो. या दृष्टीने केंद्र व राज्य शासनाने विविध योजनांची अंमलबजावणी केली आहे. एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS), महिला आर्थिक विकास महामंडळ, स्वयं-सहायता गट यांसारख्या उपक्रमांनी महिलांना आरोग्य, पोषण, शिक्षण, रोजगार आणि आर्थिक स्वावलंबनाची संधी दिली आहे.

महिलांच्या विकासावर होणारा परिणाम केवळ आर्थिक मर्यादितच थांबत नाही, तर त्याचे सामाजिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक परिणामही लक्षणीय आहेत. ग्रामीण तसेच शहरी भागातील महिलांना या योजनांमुळे आत्मविश्वास, निर्णयक्षमता आणि समाजातील समान स्थान प्राप्त झाले आहे. तथापि, योजनांची अंमलबजावणी करताना निधीअभाव, पायाभूत सुविधांची कमतरता व सामाजिक बंधने यांसारख्या अडचणीही प्रकर्षाने दिसून येतात.या संशोधनाचा उद्देश म्हणजे महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी राबविल्या जाणाऱ्या योजनांचा सखोल अभ्यास करून त्यांचे परिणाम समजून घेणे. या अभ्यासातून महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीत झालेल्या बदलांचा आढावा घेता येतो आणि पुढील धोरणनिर्मितीसाठी दिशानिर्देशही मिळतात.

संशोधनाचा उद्देश :

1. महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी राबविल्या जाणाऱ्या विविध शासकीय योजनांचा अभ्यास करणे.
2. ICDS, महिला आर्थिक विकास महामंडळ, स्वयं-सहायता गट आदी उपक्रमांचा महिलांच्या जीवनावर झालेला परिणाम समजून घेणे.
3. महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व आरोग्यविषयक प्रगतीचे विश्लेषण करणे.
4. योजनांच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणी व आव्हानांचा शोध घेणे.
5. भविष्यातील धोरणनिर्मितीसाठी उपयुक्त ठरणाऱ्या शिफारसी मांडणे.

संशोधन पद्धती :

1. वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर.
2. प्राथमिक व द्वितीयक माहितीचे संकलन – विशेषतः शासकीय अहवाल, योजना दस्तऐवज, संशोधन निबंध, सर्वेक्षण निष्कर्ष.
3. दस्तऐवजांचा तुलनात्मक अभ्यास व आकडेवारीचे विश्लेषण.
4. काही निवडक भागातील स्वयं-सहायता गटांचे अनुभव व उदाहरणांचा समावेश.
5. गुणात्मक व परिमाणात्मक दोन्ही प्रकारचे विश्लेषण वापरून महिलांच्या विकासाची वस्तुस्थिती मांडणे.

मुख्य योजना आणि त्यांचे परिणाम

मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहीण योजना :

महाराष्ट्र सरकारने 2023 मध्ये सुरू केलेली *मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहीण योजना* ही महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक सक्षमीकरणासाठी महत्त्वाची ठरली आहे. या योजनेअंतर्गत 21 ते 60 वयोगटातील सर्व पात्र महिलांना प्रतिमाह ₹1,500 आर्थिक मदत देण्यात येते. अंदाजे 2.5 कोटी महिला लाभार्थी या योजनेत समाविष्ट असून लवकरच ही रक्कम ₹2,100 पर्यंत वाढविण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे.आर्थिक दृष्टीने पाहता, या योजनेमुळे महिलांच्या हातात थेट रोख पैसा उपलब्ध झाला आहे. अनेक ग्रामीण व शहरी महिलांनी ही रक्कम एकत्र करून बचत गटांद्वारे लघुउद्योग उभारण्यास सुरुवात केली आहे. उदाहरणार्थ, नागपूर जिल्ह्यातील 100 हून अधिक महिलांनी मिळून 30 लाख रुपयांचा निधी उभारला असून तो महिला उद्योजकांना कर्जरूपाने दिला जात आहे. या प्रक्रियेमुळे महिला केवळ खर्चापुरत्या मर्यादित राहत नाहीत, तर त्या गुंतवणूकदार आणि उद्योजिका म्हणूनही पुढे येत आहेत.

सामाजिक दृष्टिकोनातून, योजनेचा परिणाम महिलांच्या कुटुंबातील स्थानावर आणि निर्णयक्षमतेवर दिसून येतो. पूर्वी अनेक स्त्रिया घरगुती आर्थिक बाबींमध्ये केवळ दर्शक म्हणून राहायच्या; परंतु आता त्यांच्या मतांना अधिक महत्त्व दिले जाते. संशोधनानुसार, 83% विवाहित महिला, 11.8% अविवाहित महिला व 4.7% विधवा या योजनेत सहभागी असून, त्यांच्यात आर्थिक स्वावलंबन व आत्मविश्वासाची पातळी वाढली आहे.परंतु, या योजनेला काही आव्हानेही आहेत. राज्याच्या बजेटवर वार्षिक सुमारे ₹60,000 कोटींचा ताण येतो, ज्यामुळे टिकाऊपणाबाबत प्रश्न निर्माण होतो. तसेच चुकीच्या लाभार्थींच्या नोंदी आढळून आल्या आहेत, 14,000 हून अधिक पुरुषांनी या योजनेचा लाभ घेतल्याचे समोर आले आहे. त्यामुळे लाभार्थींची योग्य पडताळणी करणे आणि निधीचा उत्पादक उपयोग सुनिश्चित करणे अत्यावश्यक आहे.एकूणच, लाडकी बहीण योजना ही केवळ मदतीची योजना नसून महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाची आणि सामाजिक प्रतिष्ठावृद्धीची प्रक्रिया ठरली आहे. योग्य व्यवस्थापन व सुधारणा केल्यास, ही योजना महाराष्ट्रातील स्त्री-पुरुष समानतेच्या दिशेने एक महत्त्वपूर्ण पाऊल ठरू शकते.

एकात्मिक बाल विकास सेवा :

भारतामध्ये महिला व बालकांच्या पोषण, आरोग्य व शिक्षणाच्या उन्नतीसाठी 1975 मध्ये सुरू झालेली एकात्मिक बाल विकास सेवा ही जगातील सर्वात मोठी सामुदायिक कल्याण योजना मानली जाते. महाराष्ट्रातही ही योजना प्रभावीपणे राबविली जाते. अंगणवाडी केंद्रांच्या माध्यमातून गर्भवती महिला, स्तनदा माता आणि सहा वर्षांखालील बालकांना पोषण आहार, आरोग्य सेवा आणि प्राथमिक शिक्षणाचा पाया उपलब्ध करून देणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे.या योजनेमुळे ग्रामीण व शहरी गरीब भागातील महिलांना आरोग्यविषयक माहिती आणि सेवांचा लाभ मिळाला आहे. उदाहरणार्थ, लसीकरण, रक्तक्षय प्रतिबंध, गर्भारपणातील तपासण्या आणि पूरक आहार यांच्या साहाय्याने महिलांच्या आरोग्याचे प्रमाण सुधारले आहे. संशोधनानुसार, महाराष्ट्रातील 80% गर्भवती महिला अंगणवाडी केंद्रांच्या सेवांचा लाभ घेतात, ज्यामुळे मातामृत्यू दरात लक्षणीय घट झाली आहे.

आर्थिक दृष्टीने, ICDS योजनेमुळे महिलांच्या कामकाजावर सकारात्मक परिणाम दिसून येतो. अंगणवाडी केंद्रांमध्ये कार्यरत असलेल्या सेविका, मदतनीस या हजारो महिला रोजगाराच्या संधींचा लाभ घेत आहेत. या रोजगारामुळे त्यांच्या कुटुंबाला आर्थिक आधार मिळतो तसेच समाजात महिलांच्या कामकाजाबद्दल सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण होतो. सामाजिक दृष्टिकोनातून, ICDS ने महिलांना आरोग्य, स्वच्छता आणि पोषण याबाबत जागरूक केले आहे. पूर्वी अनेक ग्रामीण महिलांना बाल संगोपनात वैज्ञानिक पद्धतींचे ज्ञान नव्हते, परंतु अंगणवाडी कार्यकर्त्यांच्या मार्गदर्शनामुळे स्तनपानाचे महत्त्व, लसीकरणाची गरज आणि संतुलित आहाराचे फायदे याबद्दल जागृती झाली आहे. यामुळे महिलांच्या निर्णयक्षमतेत आणि आत्मविश्वासात भर पडली आहे.तथापि, या योजनेला काही मर्यादा आहेत. काही भागांत अंगणवाडी केंद्रांची पायाभूत सुविधा अपुरी आहे. पोषण आहार वेळेवर पोहोचत नाही, कर्मचारी अपुरे आहेत आणि कधी कधी राजकीय हस्तक्षेपामुळे गुणवत्तेवर परिणाम होतो. तरीही, या अडचणी असूनही ICDS ग्रामीण व शहरी महिलांसाठी जीवनदायी ठरली आहे.एकूणच, एकात्मिक बाल विकास सेवा ही योजना महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनावर दीर्घकालीन सकारात्मक परिणाम घडवते. ती केवळ महिलांच्या आरोग्य आणि पोषणावर भर देत नाही, तर त्यांच्या कुटुंबाच्या सुदृढ भविष्याचेही पायाभूत काम करते. सुधारणा आणि अधिक प्रभावी अंमलबजावणी झाल्यास ही योजना महाराष्ट्रातील महिलांच्या सर्वांगीण सक्षमीकरणाचा आधारस्तंभ ठरू शकते.

स्वयं सहाय्यता गट (SHG) आणि उमेद अभियान :

महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानांतर्गत 4.77 लाख SHG कार्यरत असून सुमारे 50 लाख महिला त्यात सहभागी आहेत. प्रत्येक गटाची वार्षिक बचत 2 ते 4 लाख रुपये इतकी आहे. या माध्यमातून महिलांनी लघुउद्योग उभारले, बिनव्याजी कर्जे घेतली व सामाजिक सक्षमीकरण साधले. सावित्री SHG (अकोला) ने जुगार प्रथा थांबवली, तसेच गावातील आरोग्य व स्वच्छतेबाबत स्थानिक प्रशासनाला जबाबदार धरले.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA) : –

2023-24 मध्ये महाराष्ट्रात या योजनेत महिलांचा सहभाग 43.76% होता, जो राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा कमी आहे. मात्र, समान कामासाठी समान वेतन मिळाल्यामुळे महिलांचे उत्पन्न व कुटुंबातील आर्थिक योगदान वाढले आहे. पर्भणी जिल्ह्यातील अभ्यासानुसार, या योजनेमुळे महिलांचा आत्मविश्वास व सामाजिक सहभागही वाढला आहे.

लेक लाडकी योजना :

2023 पासून सुरू झालेली ही योजना मुलींच्या शिक्षणासाठी महत्त्वपूर्ण ठरली आहे. पिवळे व केशरी रेशन कार्डधारक कुटुंबातील मुलींना जन्मापासून 18 वर्षांपर्यंत हप्त्यांनी एकूण ₹1,01,000 चा लाभ दिला जातो. या योजनेमुळे बालिकांच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन मिळाले असून बालविवाह कमी होण्यास मदत झाली आहे.

आर्थिक परिणामांचे विश्लेषण :

महिला विकासाच्या संदर्भात राबविल्या जाणाऱ्या विविध योजनांचा थेट व अप्रत्यक्ष आर्थिक परिणाम दिसून येतो. सर्वप्रथम, स्वयं-सहायता बचत गट (SHGs) या संकल्पनेमुळे ग्रामीण आणि शहरी महिलांना सूक्ष्म कर्ज, बचत आणि उत्पन्ननिर्मितीच्या संधी उपलब्ध झाल्या. या गटांमधून महिलांनी लघुउद्योग, शेतीपूरक व्यवसाय, हस्तकला किंवा किरकोळ व्यापार सुरू केला, ज्यामुळे कुटुंबाचे उत्पन्न वाढले आणि आर्थिक स्वावलंबन साध्य झाले.दुसरे म्हणजे, एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS) किंवा महिला व बालविकास विभागाच्या योजना या महिलांना आरोग्यदायी जीवन देतात, जे दीर्घकालीन आर्थिक परिणामांसाठी महत्त्वाचे आहे. आरोग्यदायी माता म्हणजे कमी वैद्यकीय खर्च, अधिक श्रमक्षम व उत्पादक कामगारशक्ती. त्यामुळे घरगुती अर्थसंकल्पात बचत वाढते आणि उत्पादकतेत भर पडते.

सरकारी योजनांमुळे महिलांसाठी रोजगारनिर्मिती झाली आहे. अंगणवाडी सेविका, सहायिका, आशा कार्यकर्त्या, स्वयंरोजगार उपक्रम यामुळे हजारो महिलांना स्थिर उत्पन्नाचे साधन मिळाले आहे. हे केवळ त्यांच्या वैयक्तिक आर्थिक स्थितीला बळकटी देत नाही, तर स्थानिक अर्थव्यवस्थेलाही चालना देते.याशिवाय, महिलांच्या शिक्षणावर व कौशल्यविकासावर भर दिल्याने मानवी भांडवलाचा विकास झाला आहे. शिक्षित आणि प्रशिक्षित महिला श्रमबाजारात सहभागी होऊन उत्पन्न वाढवतात. हे परिणाम दीर्घकाळ टिकणारे असून आर्थिक सक्षमीकरणाचा पाया मजबूत करतात. तथापि, योजनांच्या

अंमलबजावणीत काही त्रुटी असल्यामुळे अपेक्षित आर्थिक परिणाम सर्वत्र समान प्रमाणात दिसून आलेले नाहीत. निधीअभाव, पायाभूत सुविधांची कमतरता आणि स्थानिक स्तरावरील अकार्यक्षमता यामुळे अनेक ठिकाणी महिलांना पूर्ण लाभ मिळत नाही.

एकंदरीत, या योजनांचा महिलांच्या उत्पन्नवाढीवर, बचत क्षमतेवर आणि आर्थिक स्वावलंबनावर ठोस व सकारात्मक परिणाम झाला आहे. यामुळे महिलांचे कुटुंबीय जीवन समृद्ध झाले असून समाजाच्या एकूणच आर्थिक विकासात त्यांचे योगदान वाढले आहे.

सामाजिक परिणामांचे विश्लेषण :

महिला विकासासाठी राबविल्या जाणाऱ्या विविध योजना केवळ आर्थिकच नव्हे तर सामाजिक पातळीवरही महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणतात. सर्वप्रथम, या योजनांमुळे महिलांची सामाजिक स्थिती उंचावली आहे. स्वयं-सहायता गट, शिक्षणविकास व आरोग्य योजनांमुळे महिलांना समाजात आपली स्वतंत्र ओळख निर्माण करण्याची संधी मिळाली आहे.महिलांमध्ये निर्णयप्रक्रियेत सहभाग वाढला आहे. घरगुती खर्च, मुलांच्या शिक्षणाची निवड, आरोग्याशी संबंधित निर्णय किंवा बचत-गुंतवणुकीबाबत मत व्यक्त करण्याचा व ते अमलात आणण्याचा आत्मविश्वास महिलांना लाभला आहे. परिणामी घरामध्ये लिंगसमता प्रस्थापित होण्यास सुरुवात झाली आहे.

आरोग्य व पोषण योजनांमुळे महिलांचे व बालकांचे आरोग्य सुधारले आहे, ज्यामुळे कुटुंबाची जीवनशैली दर्जेदार बनली आहे. महिलांचे सशक्तीकरण हे बालमृत्यू दर घटविण्यास, बालपोषण सुधारण्यास व महिलांच्या आयुर्मान वाढविण्यास हातभार लावते. हे परिणाम दीर्घकालीन सामाजिक प्रगतीसाठी महत्त्वाचे आहेत.याशिवाय, शिक्षण व कौशल्यविकास उपक्रमांमुळे मुलींच्या शाळेत जाण्याचे प्रमाण वाढले आहे. मुलींचे शिक्षण केवळ त्यांना आत्मनिर्भर करते असे नाही, तर पुढील पिढ्यांच्या सामाजिक प्रगतीचा पाया मजबूत करते.

महिलांच्या संघटनात्मक सहभागामुळे समाजात सामूहिक जाणीवा निर्माण झाल्या आहेत. हक्क, समान संधी, आरोग्य-जागरूकता आणि स्वच्छता यांसारख्या मुद्द्यांवर महिलांची सक्रियता वाढली आहे. त्यामुळे समाजात एक सकारात्मक बदल दिसून येतो.परंतु, सामाजिक परिणाम सर्वत्र समान नाहीत. काही ग्रामीण व पारंपरिक भागात अजूनही पितृसत्ताक विचारसरणी अडथळा ठरते. तरीदेखील, एकंदरीत या योजनांमुळे महिलांचे आत्मसन्मान, निर्णयक्षमता आणि सामाजिक प्रतिष्ठा वाढली असून समाज अधिक समतोल व प्रगतिशील दिशेने वाटचाल करत आहे.

तुलनात्मक विश्लेषण :

इतर राज्यांच्या तुलनेत महाराष्ट्राची कामगिरी मिश्र स्वरूपाची आहे. MGNREGA मधील महिला सहभाग केरळ (89%) व तमिळनाडू (86%) पेक्षा कमी आहे. मात्र ICDS च्या अंमलबजावणीत महाराष्ट्राने चांगली प्रगती केली आहे. अंगणवाडी सेविकांच्या वेतनवाढीमुळे काही प्रमाणात दिलासा मिळाला असला तरी त्यांना सरकारी कर्मचारी म्हणून मान्यता न मिळाल्याने असंतोष कायम आहे.

सुधारणा व धोरणात्मक सूचना :

1. अंगणवाड्यांमध्ये वीज, पाणी, स्वच्छता यांसारख्या सुविधा पुरवणे.
2. रिक्त पदांची तातडीने भरती करणे.
3. लाडकी बहीण योजनेतील निधी उत्पादक कामांसाठी वापरण्याचे प्रोत्साहन देणे.
4. विविध योजनांचे एकत्रीकरण करून एकात्मिक परिणाम साधणे.
5. मागास जिल्ह्यांमध्ये विशेष हस्तक्षेप करणे.

निष्कर्ष :

महिला व बाल विकास योजनांनी महाराष्ट्रातील महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनात सकारात्मक बदल घडवून आणले आहेत. महिलांचे स्वावलंबन वाढले, त्यांच्या निर्णयक्षमतेला बळकटी मिळाली आणि शिक्षण-आरोग्य क्षेत्रात सुधारणा झाली. तथापि, काही आव्हाने अद्यापही कायम आहेत, विशेषतः निधीचा टिकाऊ वापर, पारदर्शकता व पायाभूत सुविधांचा विकास.

योग्य धोरणात्मक सुधारणा केल्यास, या योजना केवळ महिलांच्या प्रगतीपुरत्या मर्यादित न राहता समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी महत्त्वपूर्ण ठरतील.

संदर्भ सूची :

1. भारत सरकार, महिला व बालविकास मंत्रालय. (2023). एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS) अहवाल. नवी दिल्ली : भारत सरकार प्रकाशन.
2. महाराष्ट्र शासन, महिला व बालकल्याण विभाग. (2022). महिला आर्थिक विकास महामंडळ वार्षिक अहवाल. मुंबई : शासन प्रकाशन.
3. पाटील, सुनीता. (2020). भारतीय महिलांचे सामाजिक आणि आर्थिक योगदान. पुणे : सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ.
4. कुलकर्णी, एस. (2021). *महाराष्ट्रातील शासकीय योजनांद्वारे महिलांचे सक्षमीकरण.* पुणे : प्रतिभा प्रकाशन.
5. शिंदे, आर. (2018). ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण आणि शासकीय योजना. नागपूर : विदर्भ साहित्य संघ.
6. राष्ट्रीय सार्वजनिक सहकार्य व बाल विकास संस्था (NIPCCD). (2021). महिला व बाल विकासावरील संशोधन अहवाल. नवी दिल्ली : एन.आय.पी.सी.सी.डी.